

" आत्मकथन : बिनपटाची चौकट "

प्रा. डॉ. अनिता परभतराव खंडागळे

(एम.ए., एम.फिल, बी.एड, पी.एचडी)

मराठी विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली (लिं.), ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

प्रास्ताविक :

वाचकाच्या दृष्टीने आत्मकथन हे 'माणूस' म्हणून जन्माला आलेल्या आणि 'माणूस' म्हणूनच जगणाऱ्या व्यक्तीच्या लेखनकृती आहेत. माणसाच्या जीवनाला असणारी सगळी परिमाणे व्यक्तीच्या जीवनातली आहे. त्यामुळेच वाचक त्यांच्या जीवनकथांशी समरस होतात. व्यक्तीचे जीवन घडविणाऱ्या घटकांमध्ये वैचित्र्य असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची जीवनकथा पृथगात्म रूप धारण करते. साम्य आणि वैचित्र्य या दोन्हीनी विणले गेलेले आहे. व्यक्तीच्या जीवनकथेचे धागे, वाचकांना एकाच वेळी आपलेपणाचा आणि वैचित्र्याचा प्रत्यय आणून देत असतात. आत्मकथन लिहिणारी व्यक्ती 'माणूस' म्हणून आपल्यापेक्षा वेगळी नाही. पण तरी ही तिची जीवनकथा आपल्या सारखी नाही. याची जाणिव वाचकाला असते. म्हणूनच तो तिची जीवनकथा वाचण्यासाठी उत्सुक असतो. वेगवेगळ्या जीवनानुभवांनी समृद्ध असणारी आत्मकथने वाचकांचे ही अनुभवाविश्व समृद्ध करीत असतात.

"आत्मकथन म्हणजे आतून टसटसणाऱ्या जखमांनी विव्हल झालेल्या मनाचे, अस्वस्थ मनाने केलेले कथन आहे" डॉ. वासुदेव मुलाटे यांनी आत्मकथनासंदर्भात विचार व्यक्त करतांना, व्यक्तित्वाचा अंतःमनावर झालेल्या दुःखाचे कथन ज्यामध्ये केले जाते तेच आत्मकथन असते.

विसाव्या शतकामध्ये आत्मचरित्रपर लेखन कृतीची नेमकी संख्या सांगता येत नाही. परंतु काही आत्मचरित्राच्या संदर्भात अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, अनुवादीत, भाषंतरित लेखन कृतीचा समावेश दिसत नाही. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, पुरुषांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रपर लेखनकृतींची संख्या तीस, बत्तीस पेक्षा अधिक नाही. स्त्रियांची संख्या कमीच आहे. या शतकाच्या उत्तरार्धात आत्मकथन लिहिण्यास गती मिळाल्याचे दिसून येते.

आत्मचरित्रपर लेखनाची परंपरा, एकोणिसाव्या शतकापासूनच अखंडीतपणे सुरु असली तरी तिच्यामुळे आत्मचरित्रपर लेखनाचे कोणते ही रचना संकेत उपलब्ध झालेले नाही. 'आत्मचरित्र' हा एक वाङ्मय प्रकार मानला जातो परंतु परंपरेने उपलब्ध करून दिलेल्या रचना संकेताचा आधार त्याला नसल्यामुळे आपले चरित्र आपण कसे लिहावे, याचा निर्णय लेखन करणारी व्यक्ती स्वतःच घेत असते. मराठीत आत्मचरित्रपर लेखन ही अनेक नावांनी आपल्यासमोर आलेली आहे. उदा. आत्मचरित्र, स्वचरित्र, माझा जीवनप्रवास, माझी जीवनकथा, माझी जीवनयात्रा, माझी जीवनगाथा, माझी जीवनकहाणी, माझा जीवन विहार, माझे पुराण, माझी कहाणी, माझ्या जीवनातील स्मृती, माझ्या आठवणी, माझी वाटचाल, स्मृतीचित्रे, स्मृतीतरंग अशा वेगवेगळ्या नावाने लेखनझालेले आहे. अशा लेखनाच्या केंद्रस्थानी असणारा 'मी' आणि त्याचे जीवन वा आयुष्य यांचेच दर्शन, कोणत्या ही आत्मचरित्र लेखन वृत्तीत घडविलेले असते.

कोणत्या ही कारणामुळे का होईना परंतु आत्मलेखनासाठी प्रवृत्त झालेल्या व्यक्तीला ते करता येणे शक्य असल्यामुळे जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील व्यक्तींनी आत्मचरित्रपर लेखनाच्या दालनात प्रवेश केलेला आहे. उदा. राजकीय क्षेत्रातील लहानथोर व्यक्ती, समाजसेवक, समाजसुधारक, सैनिक, डॉक्टर, शिक्षक, वकील, न्यायधीश, चित्रकार, चित्रपटाच्या आणि रंगभूमीच्या क्षेत्रातील कलावंत आणि इतर व्यक्ती, गृहिणी इ. समाजाच्या विविध क्षेत्रातील व्यक्तींनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रपर लेखनकृतीमुळे स्वभाविकपणेच, जीवनाची विविध चित्रण या साहित्य लेखनातून प्रकट होते.

'पोरके दिवस' १९८४ लिहिणारे अरुण खोरे आणि 'बिनपटाची चौकट' १९९४ लिहिणाऱ्या इंदुमती जोधंळे यांनी आयुष्याच्या सुरुवातीची काही वर्षे पोरक्या अवस्थेत अनाथालयात राहून घातलेली आहेत आणि तिथलेच अनुभव त्यांनी शब्दबद्ध केलेले आहे. या दोन्ही साहित्य कृतीला वाचकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. थोडक्यात, आत्मचरित्रपर लेखनाकडे पाहण्याची दृष्टी आता बदललेली आहे. व्यक्तित्वाचा लौकिकापेक्षा तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा कस खऱ्या अर्थाने त्या आत्मकथनाला बळकट करतो, याचा प्रत्यय अभ्यासकाला येतो. विशिष्ट व्यक्तीची संवेदनशीलता, स्वतःकडे आणि इतरांकडे पाहण्याचा तिचा दृष्टीकोण, जीवनानुभवाचा अर्थ लावण्याचा तिची कला, कोणत्याही गोष्टीतील मर्म ग्रहण करण्याची तिची क्षमता, निवेदन शैली हे घटक आत्मकथन लेखनाच्या संदर्भात महत्त्वाचे ठरतात.

मराठी साहित्यात स्त्रियांबद्दल आत्मकथनपर लेखन मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे. त्यातील काही नावे आपल्याला सांगता येईल. रमाबाई रानडे 'आमच्या आयुष्यातील काही अठवणी, उर्मिला पवार यांचे 'आयदान' या आत्मकथनाच्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते, पांढरपेशी स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात आत्मकथनावर लेखन केले. 'स्मृतीचित्रे', 'सांगते एका', 'अंतःस्फोट', 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा', 'जिण आमूचं', 'तीन दगडाची चूल', 'मरणकळा', 'कसरत', 'आयदान', 'बिनपटाची चौकट' यासारख्या आत्मकथनातून दुर्लक्षित असलेले जीवन चित्रण प्रगट होते.

या आत्मकथनातून गुंतागुंतीचे, संघर्षमय जीवन प्रकट होते. आत्मकथनातून व्यक्ती आणि त्या कालखंडातील समाजव्यवस्था, व्यवस्थेने केलेले शोषण, माणसाला आत्मसन्मानासाठी करावा लागलेला संघर्ष, या सर्व परिस्थिती मधून बाहेर पडण्यासाठी झालेली धडपड आणि त्यातून आत्मसन्मान मिळविण्यासाठी जो प्रयत्न केला जातो त्याचे चित्र वास्तव आहे. त्यामुळे आत्मकथन हृदयस्पर्शी वाटते. दलित स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मकथने जशी महत्वाची वाटतात, त्याच प्रमाणे 'बिनपटाची चौकट' हे इंदुमती जोंधळे यांचे आत्मकथन महात्वाचे आहे.

इंदुमती जोंधळे यांचे 'बिनपटाची चौकट' हे दलित स्त्रीचे आत्मकथन नसले तरी, अनाथ आणि पोरक्या मुलीचे हृदयस्पर्शी असे चित्रण, दुःख या आत्मकथनातून आलेले आहे. दोन बहिणी आणि दोन भावंडांना आपली आई गेल्या नंतर जीवनाची जबाबदारी सांभळतांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. नातेवाईक मदत करतात परंतु ती मदत मर्यादित काळापुरतीच असते. नात्यापेक्षा व्यवहाराला महत्वाचे स्थान दिल्यामुळे नात्यामध्ये अंतर पडत जाते. बाप तुरुंगात गेल्या नंतर ही पोरकी भावंडे आतेभावाजवळ राहतात. परंतु या मुलांकडून घरातून जास्त काम करून घेतले जाते. त्यांच्या ज्या गरजा आहेत त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यांना मानसिक त्रास दिल्या जातो. अशा अवस्थेमध्ये त्यांची लहान बहिण मरण पावते. बापाने तुरुंग अधिकाऱ्यांच्या मदतीने पत्रव्यवहार करून मुलींना शासकीय रिमांडहोम मध्ये दाखल केले जाते. त्यामुळे भावा-बहिणी मध्ये ताटातुट होते. 'बिनपटाची चौकट' या आत्मकथनातून इंदुमती जोंधळे यांच्या जीवनाचा संघर्ष प्रकट झाला आहे. स्त्री असल्यामुळे अधिक खडतर प्रवास करावा लागला आहे. या आत्मकथनाचे विशेष म्हणजे ह्या आत्मकथनात संयमित पणे आपल्या जीवनाची व्यथा त्यांनी मांडली आहे. 'मी' या वस्तीगृहात फ्रॉक मध्ये आले आणि साडी नेसून बाहेर पडले. या ओळी मधून फार मोठा संदेश आपल्याला प्रकट होतांना दिसतो. बालपणापासून ते तारुण्य पर्यंत कुटुंब व्यवस्थेचा आधार मिळाला नाही. स्वतःच्या वाटचालीवर आपला जीवन प्रवास सुरू केला. हे आत्मकथन हृदयाला स्पर्श करते. त्यामुळे वाचक या आत्मकथनात गुंतून जातांना दिसतो, ह्या आत्मकथनात वास्तव जीवनाचे चित्रण आलेले आहे त्यामुळे आत्मकथन वाचकांच्या मनावर खोलवर परिणाम झालेला दिसून येतो. या आत्मकथनामध्ये चार भावंडांचे जीवन व्यक्त होते. त्यामध्ये इंदुमती जोंधळे ह्या केंद्रस्थानी आहे. आपल्या बहिण भावंडांचा सांभाळ त्यांनी आई प्रमाणे केला. ही सर्व जबाबदारी सांभळतांना त्यांनी आईच्या भूमिकेतून काम केले आहे त्यातून समाजव्यवस्थेमध्ये जीवन जगतांना अनेक समस्यांना तोंड देतांना त्यांच्या मध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली. परंतु त्यातून त्यांनी मनाची समज काढत त्यावर मात मिळवून एक आत्मविश्वास निर्माण केला व आपल्या जीवनाचा प्रवास सुरू ठेवला.

'बिनपटाची चौकट' या आत्मकथनामध्ये काही महात्वाची व्यक्तिचित्रे इंदुमती जोंधळे यांनी रेखाटली आहे. यातील काही व्यक्ती नातेवाईक आहे तर काही व्यक्ती या सार्वजनिक जीवनात ध्येयवादी वृत्तीने काम करणाऱ्या आहेत. रक्ताची नाते नसणाऱ्या काही माणसांनी इंदुमतीला जीव लावले. तर काही माणसे मानसिक त्रास देतात. असे वेगवेगळ्या वृत्तीचे लोक असतात याची जाणीव त्यांनी सहज आत्मकथनातून चित्रित केली आहे.

समारोप :

इंदुमती जोंधळे यांचे 'बिनपटाची चौकट' हे आत्मकथन अनेक दृष्टीने महत्वाचे आहे. या आत्मकथनात विदर्भ, मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्र या प्रदेशांचे चित्रण आलेले आहे. निराधार स्त्रीला जीवन जगतांना कितती संघर्ष करावा लागतो. याची जाणीव या आत्मकथनातून प्रकट होते. समाज व्यवस्थेमध्ये वाईट वृत्तीचे लोक जशी आहे. तशीच चांगल्या प्रवृत्तीचे लोक देखील आहे. ही वास्तवता या आत्मकथनातून व्यक्त होते. स्वअनुभवातून मिळालेली प्रेरणा यातून जीवन जगण्याला बळ मिळाले त्यातून जीवनाची दिशा ठरत गेली. आत्मकथनाचे विशेष म्हणजे जीवनातील वास्तवता प्रगट झालेली आहे. वाचकांच्या मनाला स्पर्श करते. त्यातून जीवन जीवन जगण्याची धडपड, तळमळ व्यक्त होते. 'बिनपटाची चौकट' हे आत्मकथन समाजाला प्रेरणा देणारे आत्मकथन आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार.
२. आत्मचरित्रपर लेखन - उषा हस्तक.
३. साहित्य संवाद - संपादक प्रा. शैलेश त्रिभुवन.
४. स्त्री आत्मकथा - संपादक नलगे, पानतावणे.
५. दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप - डॉ. वासुदेव मुलाटे.

प्रा. डॉ. अनिता परभतराव खंडागळे
(एम.ए., एम.फिल, बी.एड, पी.एचडी)

मराठी विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली (लिं.), ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.